

Наталія КУЗОВОВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
факультет психології, історії та соціології,
Херсонський державний університет
(Херсон, Україна), kuzovovanatala@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-7258>

Владислав ПАРХОМЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
кафедра історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Французька військова місія у Херсоні 1919 р. та її наслідки

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.075> УДК: 94(477)«1919»

Анотація. Місія Антанти на Півдні України – важлива військово-політична подія, що вплинула на українсько-французькі відносини під час Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. і, зрештою, на подальшу долю УНР. Однак її оцінки різняться як серед учасників, так і в історіографії. Доступність значного джерельного матеріалу завдяки створенню електронних архівів дозволяє розглянути цю подію різнобачно, без превалювання одних груп джерел над іншими. **Основною метою** є встановлення часової шкали висадки десанту Антанти у Херсоні та оцінка події в історичному процесі. Під час дослідження використано **методи** архівної евристики, критичного аналізу джерел, історіографічного аналізу. **Наукову новизну** становлять результати, що дозволяють установити події кінця 1918 – початку 1919 рр. на Півдні України з позиції всіх сторін – їх учасників, визначити, чи справді опір місцевого населення, що призвів до поразки місії, мав більшовицьке коріння. **Висновки.** З'ясовано, що, поступившись засадничими республіканськими принципами на угоду тимчасовим політичним інтересам, французька військова місія як на Херсонщині, так і у цілому в Південній Україні не виконала поставленої задачі – встановлення в регіоні громадського порядку. Це вилилося в репресії проти місцевого населення, безпідставно звинуваченого в підтримці більшовиків, а також у зростання антисемітизму та знищення великого числа заручників при відступі з Херсона. Подібні дії знівелювали всі досягнення місії Антанти й, відповідно, позначилися на ставленні мешканців до союзників, що стало козирем у руках більшовиків. Урешті-решт результатом була тимчасова стабілізація ситуації, яка завершилася з переходом отамана Н.Григор'єва на бік більшовиків. Із припиненням військової місії на Півдні України зросло воєнне протистояння та, як наслідок, відбулося остаточне руйнування економіки регіону й утвердження більшовицької влади в умовах масштабного голоду 1921–1923 рр.

Ключові слова: регіональна історія, Херсон, Херсонщина, Антанта, Українська Народна Республіка, Директорія України, Добровольча армія.

Українсько-французькі відносини під час Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. були складними та зумовлювалися політикою Франції щодо «українського питання» й Української Народної Республіки. Події, що відбувалися 1919 р. в Південній Україні, участь у них країн Антанти позначилися на встановленні

політичного порядку після Першої світової війни. Тривалий час їх однобічне трактування було ідеологічною зброєю, яку вдало використала радянська партійна історія для виправдання політики більшовиків в Україні – червоного терору. Навіть тепер, коли в розпорядженні громадськості та наукової спільноти є всі джерела, що раніше були недоступними, радянський погляд превалює від аматорських краєзнавчих сайтів до праць представників сучасної російської історіографії. У зарубіжній історіографії місія Антанти розцінювалася негативно, однією з причин її поразки називали пробільшовицькі погляди місцевого населення, що не зовсім відповідало дійсності. Враховуючи зазначене, основною метою цієї статті буде встановлення хронології подій, пов'язаних із висадкою антантівського десанту у Херсоні, та їх оцінка в історичному процесі.

Для досягнення поставленої мети застосовуються аналіз історичних джерел, що відображають події весни 1919 р. (архівні документи, мемуарна література, газетні публікації) та комплексний розгляд наукової історичної літератури. Основна проблема полягала в тому, що архівні джерела, в яких описуються ці події, практично не збереглися. Більшість матеріалів представлена статтями в газетах та спогадами учасників подій, котрі головним чином відображають політичні й ідеологічні переконання їх авторів, а не фактичний матеріал, придатний для аналізу. Лише порівняння та зіставлення відомостей із вітчизняних і зарубіжних (Франція, Великобританія)¹ архівів, авторів – представників різних політичних сил, соціальних груп, дозволили виокремити спільні моменти, загальні для всіх видів джерел. Найбільш плідною для результатів дослідження стала робота з фондами архіву Херсонського обласного комітету КП(б)У–КПУ, одним із важливих завдань котрого було збирання та публікація документів із провідних тем радянської історіографії, серед яких не останнє місце посідало встановлення більшовицької влади на Херсонщині. Ці документи, що свого часу були визнані неможливими для публікації з ідеологічних міркувань, дозволили значно розширити уявлення про те, як створювалася радянська історія, на яких засадах відбиралися матеріали для зберігання або опублікування, та які місцеві події ставали частиною загальної історичної картини минулого. Адрже більшість дискусій, що відбувалися при обговоренні історичних подій між партійними історіографами, свідками й учасниками подій залишалися за лаштунками, стаючи матеріалом для секретних протоколів, що досить довгий час були недоступними для фахівців і громадськості. Використання методів архівної евристики зробило роботу з архівними фондами максимально ефективною – попри розпорошеність архівних матеріалів та їх малий обсяг, удалося зібрати всі документи, що збереглися до нашого часу про події, пов'язані з десантом Антанти у Херсоні, та встановити послідовність і наслідки дій усіх сторін, тобто французьких, англійських, грецьких військ, Добровольчої армії А.Денікіна, сил отамана Н.Григор'єва та есерівсько-більшовицького підпілля.

Вивчення історіографії питання дозволило залучити як ті праці, що стосуються загальних питань, пов'язаних із дипломатичними відносинами представників України з Антантою, так і ті, що висвітлюють безпосередньо реалізацію й наслідки світової політики в розрізі окремого міста (Херсон). До загальних, де розкривається дане питання, відносяться студії Дж. Кіма Манголланда, В.Верстюка, Б.Гончара та Н.Городньої, Р.Симоненка, П.Фієскі². Для представлення регіонального аспек-

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://francearchives.fr/en/#>; <https://www.nationalarchives.gov.uk/>

² *Munholland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919 // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Vol.22. – №1. – Janvier – Mars 1981. – P.43–66; *Верстюк В.Ф.* Антанти військова присутність на Півдні України // *Енциклопедія історії України*. – Т.1: А–В. – К., 2003; *Симоненко Р.Г.* Англо-французька угода про розподіл сфер впливу 23 грудня 1917 р. // Там само; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень

ту важливе значення також мають праці, що безпосередньо торкаються зазначеної проблематики. Наприклад, Л.Левченко про Миколаївщину³. Також збірник документів із передмовою М.Давидова, виданий у Херсоні 1957 р.⁴ Тут (дуже фрагментарно) вміщено матеріали, що описували події весни – літа 1919 р., проте робота, проведена партархівом у процесі підготовки публікації, мала наслідком нагромадження спогадів учасників подій (їх кількість у 1969 р. становила 217)⁵. Серед них найбільш інформативні спомини ватажка радянських партизанів П.Тарана, першого голови Херсонської ради робітничих депутатів І.Сорокіна, П.Добровольського⁶. Зважаючи на брак архівних документів, ці матеріали, опрацьовані із застосуванням методів критики джерел, зіставлення тощо, набувають важливого значення для відтворення подій 1919 р. у Херсоні.

Отже 23 листопада 1918 р. розпочалася передислокація військ Антанти на Південь України та Крим. У грудні в Одесі за сприяння французької адміністрації, а саме Е.Енно, котрого Дж.Манголланд⁷ атестує самозванцем (самозваним віце-консулом – цієї ж думки дотримуються Б.Гончар і Н.Городня⁸), військовим губернатором міста став денікінський генерал О.Гришин-Алмазов, який згодом «прославиться» своєю жорстокістю щодо населення. Дж.Манголланд вважає, що ці дії не було погоджено з французькою стороною. Загальновідомо, що міністр закордонних справ Франції С.Пішон заперечив, що має відношення до призначення Е.Енно консулом. Проте П.Фієскі, дослідник, котрий намагався розгадати таємницю «консульства» Е.Енно, стверджує, що той не був ані аферистом, ані випадковим призначенцем, оскільки його інтереси збігалися з політикою Ж.Клемансо⁹. Лише в березні 1919 р. союзники усунули О.Гришина-Алмазова з посади, проте його персона вже доволі негативно вплинула на ставлення до Антанти місцевого населення. 14 грудня 1918 р., після перевороту в Києві та встановлення влади Директорії УНР, з огляду на підтримку її населенням, Франція вирішила укласти союз з українською стороною та деякий час стримувати подальше просування Добровольчої армії А.Денікіна.

Незважаючи на те, що незадовго до висадки десанту до Херсона ввійшов загін М.Максименка чисельністю 300 вояків, що представляв Українську революційну армію Директорії¹⁰, відповідно до англо-французької угоди про розподіл сфер впливу 23 грудня 1917 р., щоб зупинити стрімке просування Червоної армії, англо-французько-грецький флот здійснив висадку на Півдні України. Як стверджує Дж.Манголланд, за згодою з С.Петлюрою під юрисдикцію французів потрапляли Миколаїв і Херсон¹¹. 24 грудня 1918 р. англо-французький десант висадився у Херсонському порту й узяв під свій контроль гирло Дніпра.

У самій губернії політична та воєнна ситуація були надзвичайно напруженими. До висадки французького десанту сільська місцевість стала полем битви між

1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.47–57; *Fieschi P.* L'intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l'action du «Consul de France», *Emile Henno* // *Cahiers slaves.* – 2016. – №14. – P.161–172.

³ *Левченко Л.* Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // *Сторінки історії.* – Вип.49. – К., 2019. – С.59–91.

⁴ *Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.): К 40-летию Великого Октября:* Сб. док. и мат. – Херсон, 1957. – 378 с.

⁵ Державний архів Херсонської обл. (далі – Держархів Херсонської обл.). – Ф.П-3562. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.76.

⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.1–182.

⁷ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.46.

⁸ *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.). – С.50.

⁹ *Fieschi P.* L'intervention française à Odessa... – P.163.

¹⁰ Держархів Херсонської обл. – Ф.П-3562. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.111.

¹¹ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.47.

Добровольчою армією та силами отамана Н.Григор'єва, котрий підтримав УНР і С.Петлюру. До того він успішно провів операції з визволення від німецьких військ низки південноукраїнських міст та був призначений головним отаманом повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя й Таврії Української республіканської армії. Це не була остаточна перемога – 18 січня 1919 р. із захопленої Великої Лепетихи денікінський капітан Грошев розсилав телеграми всім урядовим установам, земським управам, сільським старостам, поштово-телеграфним конторам про належність Мелітопольського, Бердянського, Дніпровського повітів до відання Добровольчої армії та про недопущення виконання українських розпоряджень¹². Своєю чергою представники Директорії УНР ще раніше, 31 грудня 1918 р., заборонили відправляти телеграми на Донщину, щоб розірвати телеграфне сполучення з частинами білої армії, а в лютому 1919 р. звернулися до представників поштово-телеграфних контор не визнавати ніякої влади, окрім УНР¹³. Практично кожен населений пункт Херсонщини став місцем сутичок¹⁴.

Проте найбільшу загрозу для УНР представляла так звана Українська радянська армія, створена в Росії. 21 грудня 1918 р. вона перетнула кордон і зайняла Белгород, місто, яке тоді перебувало у складі УНР. Швидкий наступ міг обернутися втратою всього Лівобережжя України. Російська більшовицька газета «Правда» відображала це як неминучий факт і майже щоденно на перших шпальтах публікувала репортажі про просування та успіхи червоних військ¹⁵.

Наростання воєнного протистояння не влаштовувало французів. За словами Дж.Манголланда, вони не розуміли, чому різним політичним силам в Україні не можна відкласти суперечки до повної перемоги над більшовиками¹⁶. Але ця позиція не виглядає щирою зі французького боку, адже ця країна на той момент прагнула підтримати сили, що тяжіли до збереження України в кордонах Росії. Значна кількість матеріалів, які надходили в Париж від дипломатів і військових про українську політичну ситуацію, не залишає сумнівів щодо доброї поінформованості французького керівництва¹⁷.

Треба зауважити, що з наростанням воєнного протиборства сторони дедалі частіше вдавалися до репресій проти населення. Це стосувалося не лише Добрармії, адже й політика Директорії УНР щодо виявів громадської активності мешканців і реагування на більшовицьку агітацію ставала доволі жорсткішою. Херсонський губернський комісар з Єлисаветграда заборонив проведення з'їздів, зборів, маніфестацій «з огляду на те, що боротьба народу за своє національне і соціальне визволення не закінчена»¹⁸. Комендант Херсона Олефіренко оголосив, що ворожа агітація «темних елементів» (тобто більшовиків) придушуватиметься¹⁹. Ця тактика не була успішною – 6 січня 1919 р. більшовики, проголосивши створення УСРР, завдали значного ідеологічного удару, перебравши частину симпатій населення, яке мріяло про соціальні перетворення у власній державі без зовнішніх втручань²⁰. Це ще більше посилювало репресії. 7 січня 1919 р. було заарештовано учасника херсонського повстання

¹² Держархів Херсонської обл. – Ф.Р-606. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.17.

¹³ Там само. – Арк.21.

¹⁴ Родной край. – 1919. – 1 января (19 декабря 1918 г.).

¹⁵ Див., напр.: Директория или советы // Правда. – 1919. – №3. – 4 января. – С.1.

¹⁶ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.47.

¹⁷ *Inventaire sommaire des archives de la guerre: 1914–1918 // Imprimerie La Renaissance.* – Troyes, 1972. – P.186, 221, 476, 520; *Inventaire sommaire des archives de la guerre. – Série №1872–1919 // Ibid.* – Troyes, 1974. – P.55.

¹⁸ Родной край. – 1919. – 4 января (22 декабря 1918 г.).

¹⁹ Там же. – 5 января (23 декабря 1918 г.).

²⁰ УРСР в період громадянської війни. – Т.2 – С.403.

проти німецьких військ у березні минулого року матроса Васильєва. Наступного дня він був застрелений охоронцями при спробі втечі²¹. Подібні дії місцевої влади підтримували її авторитет та довіру до неї, а це було вкрай небезпечно в умовах наростання воєнного протистояння.

Несподіваним і неприємним для Директорії фактом стало захоплення 8 січня 1919 р. підрозділом Добровольчої армії повітового міста Олешки²². А у середині січня в Бериславі військові, що назвалися добровольцями (скоріше за все, були денікінцями), пограбували місцеве казначейство²³. Білі критично наблизилися до Херсона.

Таким чином, коли 9 січня 1919 р. англійський міноносець «Гідра», виконуючи розпорядження про заборону нічного судноплавства по Дніпру і прохід озброєних суден, вийшов на середину ріки²⁴, це дозволило Директорії УНР вирішити питання щодо володіння Олешками. В результаті підтримки, наданої союзниками, 17–18 січня українські сили обстріляли місто з 6-дюймових гармат²⁵. 21 січня після запеклого бою Олешківська міська дума та англійське командування досягли перемир'я, добрармійці пішли геть²⁶. Однак у губернії продовжували точитися бої між українськими та білими військами. Так, 21–22 січня у Чаплинці повстанці на чолі з П.Тараном знищили загін Окремої Одеської добровольчої бригади генерала П.Аджієва. Як повідомила газета «Родной край», місцеві жителі відтепер визнають тільки владу Директорії²⁷. Цікаво, що сам П.Таран згодом не пояснював, яким чином у результаті дій його загону, котрий він відносив до червоних військ, до влади прийшла Директорія. Це викликає певні сумніви у його політичній прихильності до більшовиків на початку партизанської «кар'єри».

Ці бурхливі події відбувалися тоді, коли 24 січня 1919 р. до Херсонського порту прибув англійський міноносець «Бріск» із представниками французького командування, котрі повідомили, що незабаром у Херсоні висадиться французько-грецький десант²⁸.

Як уже зазначалося, дипломатичні переговори між Антантою та Директорією УНР велися з перемінним успіхом і Південь України перейшов під контроль союзників, Директорії, Добровольчої армії А.Денікіна. Остання викликала найбільший опір у населення, оскільки наче й виступала проти більшовиків, але при цьому не бачила особливої відмінності між усіма партіями лівого напрямку та проводила відверто антиукраїнську політику. Щоб не викликати обурення місцевої влади й не зустріти збройний опір у Херсоні, 28 січня 1919 р. командирові англійського міноносця «Нерейд» Вайльду довелося гарантувати, що основною метою союзних військ буде підтримання «законного порядку» та ніяких сил Добрармії з ними немає²⁹. Як тільки 30 січня висадився десант, відразу більшовицькі війська «попросили» забратися з міста, що вони і зробили без жодного опору. Майже сорок років по тому учасник подій П.Добровольський пояснював: основною причиною того, чому комуністи Херсона не чинили опору, була їх мала чисельність та слабкість. Насправді ревком нікуди не пішов, його представники просто розбрелися по домівках – «у підпілля»³⁰.

²¹ Родной край. – 1919. – 11 января (29 декабря 1918 г.).

²² Там же.

²³ Там же. – 19 (6) января.

²⁴ Там же. – 11 января.

²⁵ Там же. – 19 (6) января.

²⁶ Там же. – 24 (11) января.

²⁷ Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972. – С.630; Родной край. – 1919. – 5 февраля (23 января).

²⁸ Родной край. – 1919. – 25 (12) января.

²⁹ Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.145.

³⁰ Держархів Херсонської обл. – Ф.П-3562. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.111.

Важливим питанням є те, чи була здатна місцева влада стабілізувати ситуацію, чи були в неї ресурси, щоб виправити становище й запобігти подальшим трагічним подіям? Формально влада в місті вже належала Директорії УНР. Але народний партизан П.Таран, чий загін воював у вказаний період на боці більшовиків, у своїх спогадах називав її «петлюрівсько-білогвардійською», причому вказував, що основну підтримку українська влада мала у сільській місцевості, спираючись на заможних селян, так званих «куркулів»³¹. Судячи зі складу міських дум і рад у містах, найбільшу підтримку мали есери, до них приєднувалися бундівці, тож на долю прихильників Антанти й А.Денікіна у Херсоні залишалися нечисленні представники російського дворянства та іноземного капіталу.

Розглянемо, хто уособлював місцеву владу в Херсоні на той час. Зберігся опублікований у місцевій пресі список осіб, котрим довелося зустрічати французький десант. Це Б.Бонч-Осмоловський, відомий лікар, на той час міський голова, за політичною належністю кадет. А також члени управи К.Титов, І.Шендерович (комуніст), Абрамсон, гласні Н.Сазонов, І.Ніколаєв, І.Розенталь (соціал-демократи групи С.Лозовського), від Херсонського військово-революційного комітету (на той момент представляли Трудовий конгрес) були його очільник С.Аносов (есер), товариші М.Костюков і Ярошевський (обидва останніх комуністи), комісар гарнізону І.Плис (есер). Також на зустрічі був присутній британський королівський віце-консул у Херсоні Е.Каруано³². Іноземна місія була сприйнята позитивно, без усякого збройного чи будь-якого іншого опору.

У міському гарнізоні планувалося розмістити по 250 французів і греків. Дж. Манголланд, спираючись на відгуки полковника Льюжі (Lejaу), французького коменданта Херсона, підкреслює особливу неприязнь, яку викликали в мешканців саме греки³³. Це, на перший погляд, досить дивно, оскільки в багатонаціональному місті від його заснування мешкала грецька громада. Але, вивчаючи методи «громадського умиротворення», що їх застосовували учасники місії (утиски, грабунки), можна зробити висновки, що відносини не склалися від початку. Французи навіть вивезли в Одесу 50 т золота, що досі зберігалось у відділенні Державного банку впродовж усіх попередніх змін влади. Льюжі вважав усіх мешканців міста «більшовиками», від яких годі чекати принаймні нейтралітету, і цим виправдовував жорстокі дії щодо населення. За французів також спостерігалось зростання антисемітизму: генерал Ф. д'Ансельм звинуватив єврейське населення Одеси в більшовицькій пропаганді серед своїх військ³⁴, тож марно А.Марголін звертався до французького командування покласти край погромам³⁵. Очікування французів щодо підтримки населенням ідеї «єдиної Росії» проти більшовиків не відповідали реаліям. Тому їм залишалося упокорювати громадян силовими методами та продовжувати німецьку політику викачки ресурсів із регіону. За фактом, Франція запровадила окупаційний режим серед населення, котре мало подібні до французів соціалістичні погляди, виходячи суто з питань політичної вигоди. Дж.Манголланд називає це однією з найважливіших причин, через які уряд Ж.Клемансо зазнав критики від соціалістів за втручання у внутрішні справи України та змушений був згорнути військову місію³⁶.

³¹ Там само. – Спр.64. – Арк.68.

³² Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.145–146.

³³ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.50.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Марголин А.* Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.385–386.

³⁶ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.50.

Проте не можна заперечувати, що у самому Херсоні союзний десант дав змогу встановити коротке перемир'я, під час котрого влада Директорії взялася вирішувати основні проблеми, що турбували представників різних політичних сил і громадських організацій. 27 січня 1919 р. було опубліковано наказ коменданта Херсона та повіту полковника Кочубея про недопустимість антисемітської агітації (через зростання загрози погромів)³⁷. 29 січня досягнуто домовленості між представниками херсонського міського самоврядування, військово-революційного комітету та союзного командування про порядок передачі охорони міста іноземним військам³⁸. Як можна переконатися, на той час основні політичні сили були здатні до компромісу й, попри те, що вони представляли різні партії, могли співпрацювати. Але все вирішувала військова присутність.

Прибуття ввечері 29 січня 1919 р. у Херсонський порт першого транспорту з 500 солдатами союзних військ³⁹ та взяття наступного дня під контроль Скадовська грецькими військами⁴⁰ ознаменували початок військової присутності Антанти в регіоні. У цей час у Києві відбувалися драматичні події. Втрата Директорією столиці відразу загострила політичну боротьбу та показала крихкість ситуативних союзів на місцях, наступ Добровольчої армії пришивидшився, відповідно пожвавився рух опору. 30 січня – 2 лютого в Олешках відбувся Дніпровський повітовий з'їзд (вочевидь ініційований більшовиками російської орієнтації), який підтримав селян Чаплинки в їхній боротьбі з білими добровольцями та вирішив створити по селах загони самозахисту й направити певні сили на підтримку чаплинців⁴¹. У Херсонській і Таврійській губерніях продовжували діяти численні партизанські формування. Відомостей про них збереглося небагато, тож важко визначити політичні вподобання їхніх командирів, однак їх об'єднувала спільна мета – зупинити Добровольчу армію на теренах України⁴².

Поразка військ Директорії у Центральній Україні стимулювала прибічників більшовиків до активних дій на місцях. На заваді цьому став другий ешелон французько-грецьких військ, що прибув до Херсона 1 лютого 1919 р.⁴³ Це було дуже своєчасним, оскільки наступного дня український уряд вимушено залишив столицю, захоплену більшовиками. Херсонські освітні заклади через поточні події та з огляду на «можливі ексцеси» припинили навчання⁴⁴. У місті було вкрай неспокійно, щоденно лунали постріли. Проте 3 лютого нарада представників міської, губернської, повітової земських управ вирішила й надалі визнавати в місті юрисдикцію Директорії. Не останню роль у цьому зіграла підтримка французьким командуванням чинної влади. Місцева газета повідомила, що з приходом у Херсон союзних військ припинилася нічна стрілянина⁴⁵.

Однак затишшя тривало недовго, французьке командування в Одесі більше не приховувало намірів надати підтримку денікінцям. Розпочалися репресії проти населення⁴⁶. Поки союзники, остаточно руйнуючи громадянський порядок, який мали

³⁷ Родной край. – 1919. – 2 (14) января.

³⁸ Там же. – 30 (17) января.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Історія міст і сіл Української РСР. – С.545.

⁴¹ Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині у 1919–1920 рр. – Херсон, 1933. – С.14–15; Родной край. – 1919. – 6 февраля (24 января).

⁴² Історія міст і сіл Української РСР. – С.530.

⁴³ Родной край. – 1919. – 2 февраля (20 января).

⁴⁴ Там же. – 4 февраля (22 января).

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же. – 5 февраля (23 января).

захищати, шукали «більшовицький слід», відбулися події, що призвели до поразки місії Антанти на південноукраїнських теренах.

Підтримка союзниками Добрармії спонукала колишніх ворогів об'єднатися. Чи стало несподіванкою поширення маніфесту отамана Херсонщини й Таврії Н.Григор'єва⁴⁷ про радянську владу? Вочевидь, ні, адже він потребував допомоги в боротьбі з білими, які на той момент оволоділи Мелітополем, Бердянськом і загрожували всьому Дніпровському повіту, оголосивши його своєю областю за згодою союзників⁴⁸. Більше того, перебуваючи в Катеринодарі, А.Денікін своїми наказами почав призначати губернатора у Херсон та розпускати міську думу⁴⁹. Це неабияк збурило громадськість. Більшовицька газета «Известия» завчасно оголосила, що влада в місті перейшла до ревкому⁵⁰. Тому 15 лютого голова Херсонської міської думи направив командуванню союзних військ телеграму про неможливість повернення колишнього губернського старости С.Піщевича до Херсона як губернатора⁵¹. 20 лютого преса повідомила, що у зв'язку з нальотами та пограбуваннями почалися обшуки мешканців Військового форштадту з метою вилучення зброї⁵². Французьке командування сприйняло ці події як місцевий бунт. Місто оголосили «більшовицьким», а проти жителів почалися репресії. Проте це було початком нової об'єднаної воєнної операції проти сил Антанти та Добрармії з боку отамана Н.Григор'єва.

Ще 6 лютого 1919 р. Херсон втратив телефонний зв'язок із Каховкою. Згодом стало відомо, що місто захопив загін або військово-революційного комітету Великої Лепетихи або махновців. Так у боротьбу на теренах Херсонщини вступила нова сила – Революційна повстанська армія України (махновці або «повстанці», як їх називали газети).

На той момент політичні погляди не завадили двом отаманам тимчасово об'єднатися, причому не без допомоги члена реввійськради та майбутнього командувача Українського фронту Червоної армії В.Антонова-Овсієнка. Жодному з них не судилося стати героями радянської «громадянської війни». Як стверджував український радянський історик:

«Під час повстання українських трудящих проти націоналістичної Директорії та іноземних інтервентів Григор'єв з метою маскування перейшов на бік радянської влади. За сприяння ворога народу, троцькіста Антонова-Овсієнка, який командував в 1919 р. військами Українського фронту, Григор'єв був призначений командиром бригади, а потім командиром 2-ї Задніпровської дивізії радянських військ. У частинах, які перебували під командуванням Григор'єва, була велика кількість куркулів, націоналістів і декласованих елементів; командний склад дивізії Григор'єв підбирав з колишніх царських офіцерів і петлюрівців, в штабі його дивізії звили собі гніздо боротьбистів, незалежників і інші антирадянські елементи. Начальником штабу Григор'єва був видатний петлюрівський отаман Тютюнник. Григор'єв був знаряддям боротьбистів і незалежників, виконавцем їх програми. Дії отамана Григор'єва ще до початку заколоту показували, що він є лютим ворогом радянської влади, який лише на час видавав себе за її прихильника»⁵³.

⁴⁷ Там же. – 8 февраля (26 января).

⁴⁸ Там же. – 6 февраля (24 января).

⁴⁹ Там же. – 13 февраля (31 января); 11 февраля (29 января).

⁵⁰ Известия. – 1919. – 11 февраля. – №31 (583).

⁵¹ Родной край. – 1919. – 15 (2) февраля.

⁵² Там же. – 20 (7) февраля.

⁵³ Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – К., 1954. – С.339–340.

Методи Н.Григор'єва були занадто жорстокими і для Директорії (достатньо згадати лише єврейський погром в Єлисаветграді). Але на той момент, очевидно, що провідні військові сили на Півдні України – частини Української революційної армії та Української радянської армії – попри ідеологічні й політичні розбіжності змогли об'єднатися з силами отамана Н.Григор'єва, щоб виступити проти союзних військ Антанти в березні 1919 р. Єдиною причиною цього був успішний наступ Добровольчої армії А.Денікіна.

4 березня 1919 р. частини Української радянської армії зайняли околиці Херсона, залізничне депо і станцію. Опір чинили війська союзників та Українська революційна армія⁵⁴. Останню ніч перед здачею Херсона отаманові Н.Григор'єву відображено в газеті «Херсонський вісник» у вигляді діалогу між міським головою Б.Бонч-Осмоловським і командувачем союзних військ Ланшоном, в якому останній погрожує відкрити вогонь по місту, якщо мешканці не припинять обстрілювати грецькі військові частини, котрі опинилися в оточенні й не могли пробитися до своїх кораблів. Попри те, що міська влада запевнила: бій ведуть регулярні радянські війська, Херсон був обстріляний із боку Військового форштадта. У результаті загинули заручники, замкнені в амбарах споживкооперації, близько 1 тис. мирних жителів. Про це свідчила нота Українського радянського уряду, опублікована в газеті «Новая заря» та внесена до збірки документів партархіву Херсонської обл., телеграма начальника херсонського гарнізону РНК України від 11 березня 1919 р.⁵⁵ Також про це у своїх спогадах писав партизанський ватажок П.Таран. Цей сюжет повністю повторювався у французькому історико-популярному часопису⁵⁶ та у збірнику статей і матеріалів про 1918–1919 рр. в Україні за редакцією О.Шліхтера, що містив спомини П.Анулова, Б.Лізова, Ю.Тютюнника про події у Херсоні⁵⁷. Однак немає відомостей про реакцію уряду Франції на цю трагедію, хоча у фондах міністерства оборони цієї держави зберігається деяка кількість справ щодо злочинів французької армії в Африці й інших країнах у той період. Контр-адмірал (або полковник) Льюжі, згідно з американськими джерелами, мав інше важливе завдання: організувати евакуацію німецьких військ, що залишилися в Миколаєві⁵⁸, а в результаті опинився у Херсоні, його місія зірвалася. Американський та англійський флоти також відповідали за імпорт грецьких військ на південноукраїнські терени⁵⁹. Невже плани держав Антанти щодо України було зруйновано у Херсоні?

Дійсно, ці трагічні події стали золотою добою отамана Н.Григор'єва. Він блискуче провів операцію зі звільнення півдня від військ союзників, зайнявши 10 березня 1919 р. Херсон, 12 березня Миколаїв, та зазіхнув на Одесу, залишену французьким командуванням. Питання, чому сили Антанти покинули це місто, ще довго обговорювалося, зокрема в еміграції. Нещодавні противники присутності англо-французьких військ в Україні тепер закидали французькій дипломатії «недалекоглядність», а відступ називали раптовим і незваженим⁶⁰.

Світло на ці події проливає стаття Ж.Сандрена, в якій автор подає погляд зі французького боку⁶¹. Він пише про те, що експедиція в Україну для військовиків стала небажаним продовженням війни. Умови служби були важкими, усі втомилися й бажали

⁵⁴ Победа Советской власти на Херсонщине (1917–1920 гг.)... – С.147.

⁵⁵ Там же. – С.148.

⁵⁶ Sandrin J. 1919: Les mutins de la Mer Noire // Le Peuple Français. – Oct. – Dés. 1973. – №12. – P.6.

⁵⁷ Чёрная книга: Сборник статей и материалов об интервенции Антанти на Украине в 1918–1919 / Под ред. А.Г.Шлихтера. – Екатеринбург, 1925.

⁵⁸ United States Army in the World War, 1917–1919: 1917–1919: The armistice agreement and related documents. – Washington, 1948. – P.1169–1172.

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011527776806CpabbR/e0f7379388>; <https://argonnaute.parisnante.fr/ark:/14707/a011527776806CpabbR/75d68f088c>

⁶⁰ Марголин А. Украина и политика Антанти. – С.385–386.

⁶¹ Sandrin J. 1919: Les mutins de la Mer Noire. – P.6.

повернутися на Батьківщину. Попри зусилля пропаганди, яка представляла більшовиків небезпечними для місцевих жителів злочинцями, призвідниками анархії та розрухи, солдати стали свідками подій, що змусили їх сумніватися у благородних цілях їхньої місії. Деться передусім про свавілля одеського військового губернатора О.Гришина-Алмазова: вбивства без суду та слідства, жорстокі розправи з політичними опонентами і звичайними мешканцями. І це в той час, коли місцева влада ніяк не боролася з епідемічними хворобами, спекуляцією, злочинністю, а навпаки, немовби намагалася перевершити у цьому злочинців (за свідченнями Руттемберга, члена Одеського комітету оборони, призначеного генералом д'Еспері). Але й самі французи поводитися як окупанти. Так, п'яні солдати застрелили робітника у Херсоні. Апогеєм серії злочинів Ж.Сандрен назвав обстріл запалювальними снарядами амбару з майже 1 тис. заручників 10 березня 1919 р.⁶², що відбулося при евакуації з Херсона. Для комуністичних ватажків у французькій армії, таких, як А.Марті та Ж.Садуль, це був період політичного старту в боротьбі за владу у самій Франції. Вони використали ці події для нещадної критики уряду Ж.Клемансо, і зовсім не виглядали «стомленими».

Безперечно, поразка місії у Херсоні завдала переможцям над Німеччиною репутаційних втрат – вони навіть підозрювали німецький гарнізон Миколаєва в підтримці Н.Григор'єва. За висновком Дж.Манголланда, «французька військова інтервенція в Україні стала уроком щодо небезпек втручання у громадянські війни в інших країнах»⁶³.

Після відходу флоту союзників у Херсоні тимчасово встановилася більшовицька влада. В Одесі було оприлюднено офіційні відомості про загиблих під час 8-денних боїв у Херсоні: 12 офіцерів і 200 солдатів, поранено 150 грецьких вояків⁶⁴. Втрати серед містян становили понад 3 тис. Військово-революційний комітет міста надіслав у штаб Н.Григор'єва вітальну телеграму, яка закінчувалася словами: «Хай живуть доблесні війська й талановитий отаман!»⁶⁵.

Зауважимо, що радянська історіографія обережно підійшла до визнання встановлення радвлади у Херсоні на той момент. Скажімо, тогочасний військово-революційний комітет іменували не інакше, як «есерівсько-меншовицьким». І все ж було утворено виконком рад робітничих депутатів, ліквідовано міську думу та управу. Розпочався червоний терор, у результаті якого до 100 громадян зазнали тортур і були страчені. Ухвалювалися та друкувалися резолюції на підтримку радянської влади, однак, на нашу думку, мав місце «експорт» більшовиків із частинами Червоної армії, котрим відкрив доступ у місто Н.Григор'єв.

У найближчий час досвід та завзяття дозволили отаманові плекати далекоглядні плани й підняти антибільшовицьке повстання, що сколихнуло всю Україну та змусило більшовиків кинути на його придушення значні сили – військові, пропагандистські. Л.Троцький у палких промовах і статтях не добираючи виразів звинувачував Н.Григор'єва в усіх можливих злочинах («ідіотський заколот», «дикє та п'яне вираження виродження партизанщини» та ін.⁶⁶). Він навіть приїхав у Київ, щоб виголосити прокльони на адресу свого земляка⁶⁷. Тому «троцькізм», яким оперував

⁶² Не зовсім зрозуміло, чи це був військовий злочин, чи все ж нещасний випадок. Дж.Манголланд уважав, що обстріл став вимушеним заходом задля виведення французьких і грецьких солдатів, котрі опинилися в облозі на території Херсонської фортеці, і снаряд влучив в амбар випадково. Натомість М.Давидов уважав це каральною акцією. Не викликає сумнівів, що Н.Григор'єв у жодному разі не став би зважати на погрози стратити заручників. Також кількість загиблих людей за різними документами варіюється від 500 до 1000. За радянської влади не було встановлено жодного пам'ятного знаку на місці масової загибелі мирних жителів – скоріше за все через те, що місто визволив саме отаман Н.Григор'єв.

⁶³ *Munbolland J.K.* The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. – P.59.

⁶⁴ Родной край. – 1919. – 15 (2) марта.

⁶⁵ Там же. – 14 (1), 15 (2) марта.

⁶⁶ *Троцкий Л.* Украинские уроки // Известия. – 1919. – 24 мая. – №111. – С.1.

⁶⁷ *Керженцев В.* Долой партизанщину // Там же. – 23 мая. – №110. – С.1.

український радянський історик А.Лихолат⁶⁸, не що інше, як данина часові (його книга побачила світ 1954 р., а В.Антонова-Овсієнка реабілітували в 1956 р.). На нашу думку, Н.Григор'єв бачив майбутнє свого правління у вигляді військової диктатури, тому його слова про ради були суто декларативними.

Евакуацією союзників із Херсона не завершилося протистояння тут провідних політичних сил. У результаті поразки місії владу в місті формально захопили більшовики, а за фактом – війська отамана Н.Григор'єва, який незабаром заявив про самостійну політичну позицію та розпочав боротьбу за оволодіння Півднем України. За короткий період часу до приходу Добровольчої армії місто зазнало червоного терору, а всіх підприємців обклали «даниною» на користь більшовиків. Захоплення міста білими ознаменовувалося новими гоніннями проти населення. Репресивна політика продовжилася з наступним приходом Червоної армії, аж поки регіон не охопив масштабний голод 1921–1923 рр., викликаний неврожаєм і грабівницькою продовольчою політикою.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що французька дипломатія у своїй політиці на Півдні України була неефективною через ігнорування низки ключових моментів, про які Париж усе ж таки був достатньо проінформованим. Поступившись засадничими республіканськими принципами на угоду тимчасовим політичним інтересам, військова місія Франції як на Херсонщині, так і загалом на південноукраїнських теренах не виконала задекларованої задачі – встановлення громадського порядку в регіоні. Це вилилося в репресії проти місцевого населення, безпідставно звинуваченого в підтримці більшовиків, у зростання антисемітизму та знищення великої кількості заручників при відступі з Херсона. Подібні дії знівельювали всі досягнення місії Антанти та, відповідно, позначилися на ставленні мешканців до союзників, що стало козирем у руках більшовиків. Це, своєю чергою, покляло край планам Антанти щодо відновлення Росії в її імперських кордонах під владою А.Денікіна. І все ж результатом втручання союзників була тимчасова стабілізація ситуації, яка завершилася з переходом отамана Н.Григор'єва на бік більшовиків. Після евакуації іноземних сил зросли масштаби воєнного протистояння, що мало наслідком руйнування економіки регіону і прихід до влади більшовиків на пікові масштабного голоду 1921–1923 рр.

REFERENCES

1. Derzhaliuk, M. (1998). *Mizhnarodne stanovyshe Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Ficat, J., Devos, J.-C., Nicot, J., Schillinger, F., Waksman, P. (1974). *Inventaire sommaire des archives de la guerre.* Série N 1872–1919. Imprimerie La Renaissance. Troyes. [in France].
3. Fieschi, P. (2016). L'intervention française à Odessa (décembre 1918 – mars 1919) vue à travers l'action du "Consul de France", Emile Henno. *Cahiers slaves*, 14, 161–172. [in France].
4. Honchar, B., Horodnia, N. (2000). Vidnosyny mizh Frantsiieiu ta UNR (hruden 1918 – kviten 1919 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 47–57. [in Ukrainian].
5. Kosyk, V. (1993). Frantsiia i pytannia samostiinosti Ukrainy 1917–1919 rr. *Zapysky naukovo tovarystva im. Shevchenka*, 225, 278–290. [in Ukrainian].
6. Levchenko, L. (2019). Ukrainska kampaniia hretskoi armii 1919 r.: vplyv na podalshu doliu ukrainskykh hrekiv (na prykladі Mykolaieva i Mykolaivshchyny). *Storinky istorii*, 49, 59–91. [in Ukrainian].
7. Munholland, J. (1981). The French army and intervention in Southern Russia, 1918–1919. *Cahiers du monde russe et soviétique*, 22, 1, Janvier – Mars, 43–66.
8. Nicot, J., Schillinger, F., Ficat, J. (1972). *Inventaire sommaire des archives de la guerre. 1914–1918.* Imprimerie La Renaissance. Troyes. [in France].
9. Sandrin, J. (1973). 1919: Les mutins de la Mer Noire. *Le Peuple Français*, Oct. – Dés., 12, 4–9. [in France].
10. Verstiuk, V.F. (2003). Antanty viiskova prysutnist na Pivdni Ukrainy. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 1, 94). Kyiv. [in Ukrainian].

⁶⁸ Див. прим.53.

Natalia KUZOVOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Department of Psychology, History and Sociology,
Kherson State University
(Kherson, Ukraine), kuzovovanatala@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-7258>

Vladyslav PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of History,
Mykolaiv V.Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

The French Military Mission in Kherson in 1919 and Its Consequences

Abstract. The Entente's mission in Southern Ukraine was an important military-political event that influenced Ukrainian-French relations at the Paris Peace Conference of 1919–1920 and, ultimately, the future of the Ukrainian People's Republic. However, her assessments are very different, both among the participants and in historiography. The availability of significant source material through the creation of electronic archives at the moment allows us to consider this event in many ways, without the predominance of some groups of sources over others. Given the above, **the main purpose** of the study is to establish a timeline for the landing of the Entente in Kherson and their assessment in the historical process. In the course of work **methods** of archival heuristics, critical analysis of sources, historiographical analysis are used. Of the **scientific novelty** is the results of a study that allows us to get acquainted with the events of late 1918 – early 1919 in Southern Ukraine from the standpoint of all parties – their participants. **Conclusions.** As a result of the study, it was found that yielding to the basic principles of the republic in favor of temporary political interests, the French military mission in Kherson and Southern Ukraine did not fulfil its task – to establish public order in the region. This resulted in a series of repressions against the local population, unjustifiably accused of supporting the Bolsheviks, growing anti-Semitism and destroying a large number of hostages during the retreat from Kherson. Such actions nullified all the achievements of the Entente mission and, accordingly, affected the attitude of the population towards their allies, which became a trump card in the hands of the Bolsheviks. However, the result of Allied intervention was a temporary stabilization of the situation, which ended with the transition of Ataman N.Hryhoriev to the side of the Bolsheviks. With the cessation of the military mission in the South of Ukraine, the military confrontation increased and culminating in the final destruction of the region's economy and the coming to power Bolsheviks at the height of the large-scale famine of 1921–1923.

Keywords: regional history, Kherson, Kherson region, Entente, Ukrainian People's Republic, Directorate of Ukraine, Volunteer Army.